

Айылбаны туһаны Наукаба тирэбириэхтээх

1 "КММ" таһымыта "Айылба" адыамыта — адыуот умуллуута — дьэ табыах ыстаһымыта баран баран, Саха сирин таһымыта да кыһытты кута-сүрү адыуот таһымыта сатаахт.

Бу тым сирин дьонно үп-харчы туһунан надыһан мээһи сугураан мтаһымынара, эбэтэр ким эрэ кигээһининэн айылбарар наадаттан эдэр ычачы өрө туруоруу буолбатаар биллэр. Эбэтэр манньк адыа-тымылаах, уодаһынаах түбэлтэ бу эрэ оройуону хаппатаар эмиз дьэһкэтик өйдөнөр. Хаһна промышленность күүскэ сайдыбыт сирдэригэр барытыгар итинник Маньк барыты учуоттаан Саха сирин экологическай проблемаларын туһунан кизик коллестии тахсар кэмэ-кэрдинтэ кэлтэ дьээн, санаа атастаһымытын бэрээдэгинэн бу ыстатыйаны суруйарга быһаарыным, онуоха эколог быһымытын дууһан модьуйар.

Түөрт уонча сыллар анараа өттүлэригэр биһиги бука, түһээн да билбэтэх буолуохтаахпыт: сирбитин-уоппутун, олохпутун-дьаһахпыт, быһымытын-майгыбытын, доруобуябытын манньк айылаах айгыратыахпыт-адыа-тыахпыт дьээн. Арай били ханнык эмит кууаары-кыр даайыны, бабаны-чохуну үөрэтээччи ученайдар ол туһунан эттэхтэринэ, бэйэлэрэ күлүүтэ-элэккэ бараллар. Сахалык эттэххэ, оччолорго тарбанан, кууаардан да көрүлүбэтэ. Ол оннугар гаһы, чоуу хостоохтохпутуна, алмааны, көмүһү тобо-хоро киин дойдуга таастаха сайдар-барбарар суолга кириэрбит туһунан хаһыат, радио тийгин быспака кэспирэ, дакаастыра, оттон үрдүккэ өһүлээх дьэһлэр хаһаайынара уонна онно үлэлээбит туттаах үлэһиттэр айылбары кыайыны иһин төһөлөөх бочуокка, дуоһунаска, кыайан ситилибит медалларга, орденнарга тиксипиттэрэ буолуой! Саамай моһуоктааба баар: итинник байга-дуолга уонна бочуокка олорут "урукку" үрдүк сололоох тойоттор — бу адыархай тахсарын көрөн-билтэн олорут салайааччыларбит — аны билигин кэлэн тулалыыр эйгэбит манньк айылаах адыамытын-хороммутун кини айылбары кинилэр эрэ

2

манна ытыллыбыт эвенкилэр сьезьтэригэр кытыллыбыт дьон улаханньк уйадыһан, абаран-сатаран туран манна чоуу хор хостооһун төрүт олохтоохторго туох да дьолу-соргуну аралбатаһын кэспээбиттэрэ. Ордук иһэр уу эстибитин, олох сатараабытын, доруобуяа эмсэргээбитин, сир-дойду адыамытын туһунан санааны атастаһы ытыллыбыта. Манна кэлбит үрдүккэ салайааччылар, ордук экология боппуруостарыгар күүстэрин-күдэктэрин аныах буолан, мэктиэлээн уоттаах-төлөнөөх тыллари эпиптэрэ арай. Ону иһэн олорон, мин эмиз уруккулуу көнөтүк, дьэ улахан тосту уларыыты тахсар буолла дьээн үөрэ санаабытым. Онтукан эмиз, хомойоох иһин, уочараттаах албына-аһынгы кубулуйда.

Дьокүүскайга кэлээт, бэйэм отделим үлэһиттэрин үрүн-үтүрүйэн туран, итиннигэр дии санаан, хотуту норуоттар дьыналарын дьаһайар министрланы кытта дуогабар оңорсон, экологияга аналлаах кизик программалаах научнай үлэни Алдан өрүс суньыгэр сааһын-сайынын ытыларбытым. Кэмизгэр сөптөөх үбүлээһин хааччылыбака бэйэбит күүспүтүнэн ити үлэни ытыгарга күһэллэбилип. Күһүгүгэр дуогабарга этиллибит харчыны ылабака, күүтэ сатаан баран, били Иенграба үрдүк трибуна-тан манньк чинчийиллэри ытыгарга ытыран кыһыл тылыннан кымынылаабыт министр солбуяааччытыгар Д.А.Винокуровага кириэн, дуогабарга этиллибит харчыны көрөөбүппэр: "Харчыбыт суох, — дьээн таһычы аккаастаан туар. Түмүгүгэр бэркэ уордаан оннообор. — Экологическай чинчийиллэр ытылаллара долуой да наада суох", — дьэ-битэ.

Алдан оройуонун баһылыга убаастабыллаах Н.Р.Явловскай эмиз экологическай чинчийини-гэ бүтүн оройуон үрдүнэн сөптөөх үбү-харчыны була-лик аатырар. Таарычы эттэххэ, республика Экологияга уонна айылбары туһанымыта министрствота Алдан экологиятын юппуруоһунан билингтэ дьэри оһурууну ытыһан үлэһинилик. Министрство бу боппу-уоһу Хотугу адыах ахсаанна-х норуоттар дьыналарын ми-нистерствотыгар "сыбарыта" атырар. Уус-Маайа экология-ын чинчийини аһаан өрүддүбүт адыах үбү ми-нистер Е.Н.Чемезов сирэй аһаайымытын Магданнаары өмүс промышленноһын иһин тэриллибит салаа ин-ститут кыра лабораториятын

харыстааччыларынан буолдулар Отгон, төттөрүтүн, били кэмизгэр, эһиги манньк сатай-даахымына айылба адыамы-ка кэһтиэ, дьээн элбэтик мөбүлүбүт экологтарбыт би-лигин төхтүрүйэн кэлэн эмиз "уочарата" суох мөбүлүбүтэ, сэмэһэ түбэстилэр. Урут туу көрөн олорубуккутуй дьээн буо-ла. Россияга былыргыттан олохтоомут үгэһинэн тойон аата тойон, чабар аата чабар, тойон — өрүү бочуокка, чабар — өрүү көгдөйү бөлүүтүгэ.

Дьэ билигин ылан көрүбүтү эрэ ханна промышленность кизиник уонна дьаһыныахтык сайдыбыт му-нуктарын уонна онно тулалы-ыр эйгэ билингги туругун, төрүт олохтоохтор бу промыш-ленность сайдытыттан төһө барбарыттарын, төһө кизик-куон сайдар суолга кирибиттэ-рин.

Биһиги бары — оннук итиллэн хаалбыппыт — 30-40-ча сыллар усталарыгар түспүтүн охсунан кизибрибт-сурабырбыт төрөппүтүнэн бу-олуот алмаас, кыһыл көмүс, хорболдун уонна газ хостонор сирдэрин аан дойдуга агардаас Саха сиригэр баарын курдук кэспирбит. Ол эрээри тобо биһиги оннук атын дойдугар курдук сайдар-барбарар суолга кирибэтибит?

Былыр былыргыттан өс хоһооно баар: "Баай киһи наһаа кэчээтэй буолар" дьээн. Баар, маньк умнубуллут буола-арай? Эбэтэр биһиги түн бы-лырты өбүгэлэрибт этэллэрэ эбэт — сүүс көлөһүнүнэн бу-дүлүбүтү баай дьолу-соргуну ажалбат, салгынынны көтөн, уулуу уостан хаалар дьээн. Урут манньк дириг ис хоһоонноох номохтору өйдүү, билэ сатаан төбөбүтүн үлэлэтэн эрйидэм-кэтэ буоллаахпытна, били-гин, бука өбүгэлэрибт хаалар-быт итинник өйдөбүлүбүтү эргийэр кэм кэлтэ буолуо. Били-нгги олох, сайдымы көрдөбүлэ ити.

Сорохтор этэллэринэн, ры-нок тымыны тыһынын дьа-йда. Кизиник өйдөөн-санаан кэлтэххэ, төһө да олгом айылба

байылаахпыт иһин тобо кизини-кэмэ-кэрдинтэ суох билингтэ дьэри баһан сии олорубутуй? Манна сөптөөх боппуруос үөскүүр: туох туһунан, ким үчүтүр? Уруккута өйдөнөр — Советская Союз барбара сайда-рын туһунан. Отгон билигин ким туһунан — эмиз аны Рос-сийскай Федерация улуу дьэ-ржава буоларыгар дуу? Чэ, бабар, боростуойдук өйдөөтөххө итинник да буол-лун.

Ол эрээри эһиги баайын-ду-олун аан бастатан туран хан-нык эрэ аата-суолта биллибэт "киин" сайдарыгар ытыр, от-тон бэйэтэ ити баайтан кизэр хайыһар ханнык норуоту аан дойдуга үрдүгэр көрбүккүтуй? Билигин этэллэр: сиртэн хос-тонор баай кэмэһэ адылаан республикага тиксэрэ быдан аччаата дьээн. Сөп, ол эрээри биер өйдөмөт: урут хостоммут баайыбытытан туох да өлүү тик-сибэт буолбут. Барыта урукку Союз кур иһин төлөөһүнүгэ баран хаалла дуу? Бука, ити-ник дьээн быһаарымыны кэлэр көлүөнэ дьонно көнөтүк өйдүүллэрин саарбагалыыр са-наа кириэр.

Холобур быһымытын, төһө да элбэтик суруллубутун иһин, ылан көрүбүтү Бүлүү бөлөх оройуоннарын, ыраата барбака, Мирнэй оройуонун кытта сэрэгстээх сытар Сунта-ар оройуонун олобун-дьяһабын. Тэн сайдымы про-мышленностька уонна тыа сир-игэр барыта буоллар, бука, Сунтаар салионньэтэ билингги чыгыа атын көрүгүнээх буолуо этэ. Сунтаар оройуонун кизин-гэр аһаһыт оннообор үрдүк үөрэтээх киһи уонча сыла су-ох сэхээ мас дьээнэн да хаач-чылар кыага суох буоллабына, Мирнэйгэ кэлбит эдэр специа-лист маннайгы да сылыгар сунтаардар "бастыг дьэһлэри-гэр" кириэрин "сыылка" кур-дук ааһынар буолуохтаах. Он-тон аһынан-тангаһынан хаач-чылымы туһунан этэ да бары-лыбат.

Саха көнө дьонно барахсаттар быйыл Мирнэй маһаһыныларыттан үрүдүлэ-

үтүрүлэн урукку курдук кэл-бэт буолбуттарын мирнэйлэр улахан "ситиһи" курдук. Дьэһинтэн ылааха, бу сүүрбэттэн таһа сыллар уста-ларыгар төһөлөөх алмаас кизингэ таһылыбыта буо-луйт? Ол барба баайтан аты-мыллыт үп мунг саатар 3-5 бырыһыана Бүлүү оройуонна-рын сайдымытыгар бэрлибитэ буоллар, бу оройуоннар кизин бөлүөлэктэрэ билингги курдук мөлөх туруктамы суох этилэр.

Элбэһи маһахтымы барбака эттэххэ Бүлүүгэ алмаас отут бизэс сул устата хостонуута, ГЭС тутулуута дьонно-сэр-гэһэ үйэлэргэ күүтүллүбүт, үөһэттэн эрэннэриллибит барбарымы ажалбата Ол он-нугар тулалыыр эйгэлэрин уруксалааһын, иһэр ууларын сүһүрдүү, тыһынар салгынна-рын буортулааһын төрүт олох-тоохтор доруобуяларын айгы-ратта, куттарын-сүрдэрин бат-таата...

Аны көмүстээх Алданга тийиэрин. Мин аһыт сайын алданнар ыгырыларынан Ал-дан өрүс экологиятын көрө ба-ра сырыттым. Дьэ, добоор, бу дойдуга эмиз өгөһөн төрөбүт Бүлүү өрүһүн курдук наһаа да кэбилээн турара кунпун-сүрбүн сүрдээһин дьээн баттаа-та.

Урут Алдан эвенкилэрин са-амай таптаан, үөскээн-сайдан, бөлөхтөөн-төбүрүннээн оло-рут сирин Селигдар өрүстэрин хочото төрдүтэн төрө-ланкы хаһылан орто дойдуга аатыттан аһыт. Бу көрүөххэ ынырык хартымына, арай олонхоһо алла-раа дойдуга манньк ойуулаан-кэбилээннээн көрдөрүлүгэр бу-олуо. Бу өрүс салааларыгар би-лигин да көмүс күнүстэри-түүннэри үлүскэнник суулула-турар. Ол хостонорутар тутту-лубут кирдээх уу Алдан өрүскэ быһыстала суох сукуллар. Ити түмүгүгэр бу өрүс үөһэ тарды-та сүлүүһүнээх химическай эт-тиктэринэн улаханньк буору-ланна. Селигдар Алданга Ха-тыстыгыр бөлүөлөк аллараа өттүгэр түһэр буолбутун иһин бу бөлүөлөк олохтоохтору өмүс

уутун испэт буолбуттара ыра-аппыт. Төрүт олохтоохтор этэл-лэринэн, урут бу дойдуга ураты дьэһкүр уутунан, эгэлтэ балы-гынан аатырар эбит буол-лабына, билигин манна Алдан уута сайын устатын туһары дьэ-бин өгөнөнөн киһи испэт буол-бут. Олохтоохтор бу ууну он-нообор оһуруот аһын нүөлсүтүргэ бэркэ дьыксинэн тутталлар. Балык эстибитэ ыраппыт.

Алдан өрүстэрин бастары-гар отуча-түөрт уонча сыллар усталарыгар көмүс суулууттар ртүтэ дьээн киһи уонна атын да тыһынаах харамай сайдымы-гар, үөскүүрүгэр бэрт улахан буортулаах химическай этик туттулан өрүстэргэ, үрэхтэргэ кутулан турардаах Тулалыыр айылбага, киһигэ-сүөһүгэ бу сүлүүһүнээх химическай этик төһөлөөх буортуу оңорбутун ким да билингтэ дьэри үөрэтэн көрө илик Көмүс суулааччы-лар этэллэринэн, ртүтэ тутту-лубат буолбута кизиник иккө-үс сылларга эрэ Ртүтэ буорту-лааһын туһунан көмүс хос-тооһунун элбэх сылларга са-лайан олорут дьон, үрдүк үөрэтээх специалистар кэм-изгэр билбэккэ олоруттара буо-луо дьээн этибэйэр уустук. Уус-Маайа оройуона биер ити-ник. Онон Алдан суньы эмиз олус уһунук күүттэрбэккэ Бүлүү адыархайлаах суолунаа барар кутталга кириэр.

Ханнык эбит уонтан таһа сьл иһигэр тутулуубут чоуу хос-тооччулар кизин куораттарын Нерюнгрини кытта кэчээлээх сытар Иенгра — эвенкилэр бөлөхтөөн олорут бөлүөлэктэ-рэ — сүрдээх мөлөх дьүһүнээһэ болбомуу тар-дыбат буолуон сатаамат. Өскөтүн 120 тыһыныча киһилээх куорат биердин олохтообуттан уончалымы да солхобайы хомуйан кэмизгэр көмө оңоһуллубута буоллар, бука, эвенкилэр олохторо-дьяһахтара биллэрдик улары-дыт буолуо этэ. Хата, ол онну-гар аһы утаһынан төрүт олох-тоохтору "хадабалааһын" түүннэри-күннэри тийгин

Хоту дойдуга үүнээбитэ на-мчы, сирин кыраа олус кэбирэх буолан, хорболдун хостооһуна тулалыыр эйгэни улаханньк адыаппыт. Үрэхтэргэ, өрүстэргэ элбэх ахсааннаах хи-мическай эрйибитинэн" буолар кыахтанна. Манна сөптөөх дьаһаллар ытыллыахтара дьээн эрэннэһи барарылар.

Манна сибээстээн биер боппуруоһу туруоруоһу бабарылар. Аан дойдуга Саха сирэ тыһынычанан күөлээх дойдунан биллэр. Хоту дойдуга аатырар аатырар байраллардаах: Кэбээйигэ Ньидьили, Халымага Нирээл-дээх, Өлүөхүмүгэ Токо, Намга Үрүг Күөл, Мэнгэ Төңүлү уо.д.а. Бу байбалларбыт сорох-торо кизиник сылыгарга бэйэ-бит кэбилээммит, холобура Төңүлү көмүс хатырыктааба эстибитин таһынан уутун сүөһү да нэһилээ уулуур буол-ла. Наһаа кыраһаабай айылбаах Уус-Алдан Өнөрүн ылан көрүбүтү. Манна ханнык нэһэйэр иккэ атахтаах сылды-батаба баарай? Долгулар Дьо-куускай куораттан кыһынын-сайынын сүүһүнэн балыксыт, күөгүһүт тиктэр. Ити түмүгүгэр Өнөр бараксан эмиз "өлөр" су-олга кирибитэ ыраатта. Биһиги тэриллибтэ иһэр үөрэтнээххэ уонна өрүһүүөххэ дьээн элбөх сьл устатыгар туруоруота да хамсааһын таһа илик.

Экология министрствота, маньк оройуон кыһалбата бу-олуохтаах дири, оттон оройуон бэйэтэ республикага бэйэ-бэр. Оройуону өйдөөххө сөп. Орой-уон бюджетигэр бу күөлү хары-стааһын дьыалатыгар үп көрүлүтү кыага суога өйдөнөр. Сынньанар буоллаха, респу-блика дьонун иһтэриһэ дьинит. Оттон күөлү элтири, араһааччылар кэм кэллэринэ, оройуоннар дьаһаллара дьээн буолар. Итинник сэлэһиниһи түмүгүгэр улуу күөлэрбит көрүүтэ суох хаалар кутталла-нылар. Оттон тыһынычанан аарылар кыра күөлэр эколог-ическай дьылыларын туһунан этэ да барылыбат. Хотубур, элбэх ырыаларга, хоһоонорго хоһуллубут ытык Сайсары күөлүбүт тыһынычанан киһи харабын далгыгар сытан эрэ э-тэр, сүтэр суолга кирибитэ ыраатта. Өрүһүлэр суола тобо эрэ көстүбэт.

Хоту дойдуга айылбатын бы-стыпат сорбото буолбут аатыр-быт, сурабырбыт эбэлэрибитин, күөлэрбитин суверенитеттаах Саха Республикатын сүрүн би-ер күндү баайын курдук көрөн, күөлэрбитигэр сокуонунаа көрүлүбүт сөптөөх статуу (төрүтү) бьэрэн көмүскүүр күн кэлтэ. Улахан күөлэрбитин агардаас уу иһэр эбэтэр балык-тан аһы утэһэлэрибт кур-дук сыһаа көрүү суолуттан тах-сарбыт наада. Күөлэрэ, суох улуу тайга суугунаабат, өлгөм

үүнүүлээх хоһуулар, мэччи-рэнгэр үөскээбэтэр. Сайсары курдук айылба абылатылаах кэра көстүүтэ суох "Сайсары" драма суруллар кыага суох. Ону оройбуттар оустарылар. Итиги барытын кэмизгэр өйдөөн күөлэрбитин улуулар-га уонна кыраларга араарбака, олору биер тэнник араһааччылар суолларын көрдүбүт.

Дьэ ити курдук иһин-арбаа хайыс, хоту-субуруу хардылаа — айылбабыт бараксан адыам-мыта-кэһэлэммитэ сыттан сьл, күнтэн күн аастаһын айы ким бабарар харабар бэлиэтик бы-рабыллар буолан иһэрэ кизин эрэ кутун-сүрүн баттыах айылаах буолла. Манньк тыһаһынаах экологическай балаһынаньыны уталыппакка сымнатар, ону иһинкиһин таһаарбат туһунан республика ытыллар экологическай чин-чийиллэр күүһүрдүлүөхтэрин уонна биер сүрүн тосхоллону-охтарын наада. Баччаанга ди-эри агардаас экономиканан са-лайтаран олорут буоллаахты-гына, билигин биһиги дойдуга туһунан айылбата тас күүстэртэн адыанымыта улаха-нын учуоттаан, сайдымы эколог-ическай принциптэргэ олобуран эрэ барыахтаах.

Ол аата ханнык бабарар айылба баайын хостоох уонна туһаныах иһиннэ айылбага, кизинээ о.д.а. түктэри дьаһы-лартан сэрэнэр, куотар сьлттан экологическай боппуруостар кэмизгэр наука төрүтэригэр ол о л о б у р а н быһаарылыахтаахтар. Оннук быһаарылырга сүрүннүүр на-учнай тэриллиэһин бу сьл саһагыгар тэриллибит Саха си-рин научнай киһин Хотугу сир прикладной экологиятын институтта буолуохтаах. Хомой-уох иһин, билингтэ дьэри ман-ньк экологическай үлэлэр киз-минэн да сүрүннээммэккэ ытыллыла тураллар. Ол иһин ханнык эмит үрдүк дуоһунастаах тойон төбөтө хайа дьэки хайыһарынан эбэтэр кизин соротохтоу ыһымынан эко-логияга аһаан көрүлүбүт эл-бөх үп-харчы уруккулуу тох да туһата суох симэлийэр.

Маһа сүрүннүүр "Саха си-рин экологията" республика-таабы научнай программа уон-на ону үбүлүүр сүрүн "Эколог-ия фонда" тэриллиэр наада. Ити фонд уонна программа, атын тас дойдуга курдук, Президент туһу бэйэтин быһаачы дьаһаһытыгар ки-ририэхтээх. Манна ытыллыах-таах научнай ырыаһаахтар үөһэ ахтыллыбыт институтунаа сүрүннээһин эттэхтэр уонна аһаас конкурстарга олобуран ытылылаахтаахтар.

Д.САВИНОВ, профессор.